

В статье рассматриваются основные этапы проведения финансовых реформ в Российской империи в конце XIX в. Раскрываются роль и место в её реализации выдающегося ученого-экономиста Николая Бунге.

1. Бунге Н. О финансовом положении России / Публикация А. П. Погребинского // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 132-143.
2. Бунге Н. Х. Загробные заметки // Река времен / Публикация В. Л. Степанова. — М., 1995. — Кн. 1. — С. 198-254.
3. Бунге Н. Х. Исследования по вопросу о восстановлении налога на соль. — СПб., 1893.
4. Воспоминание В. И. Ковалевского // Русское прошлое. — 1991. — № 2. — С. 88; 91; 93.
5. Департамент окладных сборов. 1863–1913. — СПб., 1913.
6. Ежегодник министерства финансов. — Вип. 13; 15.
7. Кованько П. Л. Главнейшие реформы финансовой системы России, проведенные Н. Х. Бунге: Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887). — Киев, 1901. — С. 131. — Табл. 2.
8. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г. — Киев, 1914. — С. 143, 238, 395, 478.
9. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К. : Либідь, 1993. — С. 44-49.
10. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. — СПб., 1913. — С. 11-223.
11. Московские ведомости. — 1880. — 9 июля.
12. Полное собрание законов Российской империи : Второе собрание. — Т. 54.
13. Полное собрание законов Российской империи : Третье собрание. — Т. 1; 3; 5.
14. Правительственный вестник. — 1883. — 5, 6, 7, 8, 9, 10 июля.
15. Русские ведомости. — 1881. — 5 мая.
16. Симонова П. З. Отмена круговой поруки // Исторические записки. — Т. 83. — 1969. — С. 159-195.
17. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора. — М., 1998. — С. 131.

В. В. Небрат

ВКЛАД М. Х. БУНГЕ У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ, КРЕДИТУ ТА КРЕДИТНО-ГРОШОВОГО ОБІГУ

У статті висвітлюються погляди М. Х. Бунге на суть, тенденції та перспективи розвитку категорій грошей і кредиту. Акцентовано увагу на новаторських підходах вченого до розробки загальної теорії грошей та практичних аспектах кредитно-грошової політики за умов становлення та розвитку ринкових відносин.

© В. В. Небрат, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

У роботах Миколи Християновича Бунге (1823-1895), фундатора Київської школи, визначного вченого, педагога, реформатора та державного діяча, знайшли відображення проблеми становлення та розвитку ринкових відносин, зокрема, перебудови грошово-кредитної сфери, оподаткування та державних фінансів, ролі суспільних інститутів у господарському житті тощо. Це робить їх актуальними за умов сучасної ринкової трансформації суспільства. «Дослідження вченим генези і завдань економічної теорії та економічної політики містить цілу низку перспективних висновків щодо засобів сприяння держави становленню ринкової економіки, можливостей використання продуктивних засад ринкового механізму та переважно економічних методів його регулювання, що не втратили для нас не тільки свого пізнавального, але й науково-практичного значення й дотепер» [8, с. 77].

Сучасному осмисленню творчого доробку М. Бунге присвячені публікації таких українських дослідників, як Л. Горкіна, С. Злупко, Л. Корнійчук, П. Леоненко, Н. Супрун, В. Фещенко, Ю. Ущатовський. Науковці зосереджують увагу переважно на розробці методологічних проблем та ролі вченого у формуванні Київської школи політичної економії. У російській історико-економічній літературі традиційно предметом аналізу є реформаторська діяльність М. Бунге на державних посадах Російської імперії.

Проте внесок вченого у розробку конкретних економічних проблем залишається мало дослідженим. На нашу думку, відмова вченому в оригінальності та «тавро» еkleктика, який нічого нового не вніс в економічну теорію [10, с. 44; 11, с. 48], є необґрунтованими. Дана публікація має на меті з'ясувати зміст та ступінь новаторства М. Бунге щодо розробки теорії грошей та кредиту.

М. Бунге був не лише економістом-практиком, а й глибоким і послідовним вченим-дослідником. Ним написано більш як шістьдесят наукових праць, найбільш визначними з яких є такі: «Теорія кредиту» (1852), «Значення промислових товариств і умови їх поширення» (1858), «Курс статистики» (1865), «Історичний нарис економічних учень» (1868), «Поліційне право» (1869р.), «Основи політичної економії» (1870), «Про відновлення постійної грошової одиниці в Росії» (1878), «Державне рахівництво і фінансова звітність в Англії» (1890), «Нариси політико-економічної літератури» (1895). У своїх наукових працях, публіцистичних статтях, полемічних замітках М. Бунге висловлював своє бачення проблем господарської практики (що гостро стояли перед суспільством) та актуальних питань економічної теорії.

Проблеми грошового обігу, кредитної та банківської політики, формування державного бюджету, оподаткування були центральними у колі наукових інтересів вченого. Підкреслюючи вагомий творчий внесок М. Бунге в розробку зазначених питань, М. Туган-Барановський писав, що

головний здобуток Бунге як ученого – розробка теорії кредиту і грошового обігу [14, с. 853].

Загальна теорія грошей та погляди М. Бунге на розвиток кредитно-грошового обігу були висвітлені у його докторській дисертації «Теорія кредиту» (1852), у якій окрему главу відведено історії теоретичних досліджень. Зокрема, розглядаються погляди на гроші та кредит меркантилістів, концепції А. Сміта, Д. Рікардо та їхніх прихильників. Вчений показує, «...як послідовно і логічно з одного напрямку розвивався інший» [6, с. 182]. У книзі всебічно проаналізовано історію та види кредитних відносин, впровадження яких було надзвичайно важливим для розвитку ринкової економіки. Пізніше, у курсі «Поліційне право», що читався в Університеті Св. Володимира, професор М. Бунге також виклав критичний огляд економічних доктрин. Принагідно він дає оцінку поглядам представників різних шкіл на обмін, гроші та кредит, висловлює власний погляд на ці економічні категорії. Подією у науковому житті стало видання у перекладі М. Бунге праці А. Вагнера, присвяченої питанням грошового обігу в Росії (1871). Вчений включив до праці власні коментарі та доповнення. Саме ці роботи є об'єктом нашого аналізу задля з'ясування сутності концепції грошей та грошово-кредитного обігу М. Бунге.

Щоб дати науково достовірне тлумачення сутності грошей, потрібно, насамперед, дослідити їх походження. Між тим, світова економічна думка досі не дала вичерпного пояснення цьому процесу. Ймовірно, сам феномен грошей має неоднозначну природу і тим пояснюється тривале протистояння в науці еволюційної та раціоналістичної концепцій, що по-різному трактують природу грошей. М. Бунге був послідовним прихильником еволюційної концепції: виникнення та розвиток грошей він розглядав як тривалий процес, зумовлений стихійним розвитком товарного виробництва та обміну. Зміни форм грошей, як стверджував вчений, мають достатньо природний характер, а держава лише законодавчо закріплює правила їх функціонування.

Послідовно розглядаючи розвиток обміну, М. Бунге з'ясовує обмеженість використання металевих грошей як засобу неперервного в часі здійснення купівлі-продажу. Звідси виникає необхідність кредитних угод і потреба в кредитних засобах. Роль таких засобів виконують кредитні зобов'язання, а саме: векселі, які видаються при здійсненні короткострокових угод; облігації, що випускаються при довгострокових угодах; банкові оборотні білети, розмінні на монету при пред'явленні; чеки – накази про оплату за рахунок особи, яка має в банку кредит по поточному рахунку; нарешті – паперові гроші, що емітуються урядом (з розміном чи без розміну їх на монету).

Мінові угоди М. Бунге поділяє на безпосередній обмін (обмін у вузькому розумінні слова), купівлю-продаж та кредит. «При безпосередньому обміні, – вказує вчений, – вироби або послуги обмінюються без товаро-посередника грошей; – у купівлі-продажу вироби

або послуги обмінюються на певну кількість грошей – товару-посередника, який послуговує для майбутньої купівлі засобів, що необхідні людині; у обміні кредитному виробу або послуги надаються однією стороною іншій за умови майбутньої винагороди. Така умова може отримати форму зобов'язання і слугувати також засобом для закупівель; але відмінність між купівлею-продажем і кредитом полягає в тому, що угода закінчується у першому випадку передачею товару-посередника, а у другому – виконанням умови, або зобов'язання, яке випливає з неї» [3, с. 35-36].

Трактування сутності грошей як боргового зобов'язання міститься у праці «Теорія кредиту» М. Бунге пише: «Монета має характер вимоги. Різниця між монетою і кредитними знаками полягає у тому, що вимоги, виражені монетою, забезпечуються цінністю матеріалу, з якого зроблена монета; вимога ж, виражена кредитним знаком, одержує реальність від страхування, від забезпечення реалізації кредиту; монета втілює владу, яка має певний капітал за допомогою товару, кредитний знак – через гарантії та страхування» [6, с. 171-172]. Особливо наочно виявляється кредитна природа грошей при купівлі за паперові гроші: «...Хоч покупець і продавець остаточно розрахувались, але продавець, отримавши гроші, залишається кредитором держави або банку, який випустив паперові гроші в обіг» [7, с. XVI].

М. Бунге визначає гроші як «результат потреби, створюваної обміном між приватними особами», а кредитні знаки – як «...результат обміну на довірі до майбутньої винагороди» [6, с. 195]. Вчений стверджує, що «кредит по відношенню до монети є тим самим, чим є монета по відношенню до обмінюваних продуктів. Подібно тому, як монета займає місце одного з предметів, що обмінюються, кредит займає місце монети. Єдина різниця між цими двома рівноцінностями полягає в тому, що монета є реальна, наявна рівноцінність, кредит – тимчасова, основана на вірі. Монета дає цінність в обміні, кредит її обіцяє...» [6, с. 235-236].

Це засвідчує новий підхід до пояснення суті економічних явищ як певних усталених норм між учасниками господарської діяльності. В еволюції грошового господарства вирішальне значення М. Бунге надає потребам суспільства: вимогам зручності, швидкості обміну, дешевизни та надійності грошового матеріалу, необхідності забезпечити не лише споживання, а й виробниче відтворення (використання грошей як капіталу, продуктивної сили). Поняття звички і права, зобов'язання і довіри використовуються вченим для характеристики форм розвитку грошей та кредиту.

Суттєву відмінність між так званими повноцінними грішми та їх заміниками в обігу (кредитними знаками та банківськими білетами) більшість вчених на той час бачили у відсутності «внутрішньої вартості» останніх. Проблема цінності грошей була і залишається однією з найбільш дискусійних. М. Бунге назвав застосування теорії цінності до грошей «одним із найцікавіших предметів політичної економії...» [7, с. 118].

Пояснення цінності грошей з металістичних позицій не задовольняло вченого, оскільки він спостерігав поширення кредитних засобів та інших замінників металу в обігу. М. Бунге запропонував оригінальне вирішення цієї проблеми: «Цінність монети як грошей залежить від її придатності та рідкості, а не від внутрішньої вартості. Цінність же банківських білетів, що мають більшу придатність, ніж гроші металеві, залежить від капіталу, який вони представляють» [6, с. 243]. Такий підхід логічно впливав із притаманного М. Бунге трактування цінності як суб'єктивного визнання придатності речі для задоволення певних потреб і виконання конкретних функцій [15].

Новаторство вченого виявилось у відході від традиційного ототожнення монети з металом і зведення цінності металевих грошей до витрат на їх виробництво. Не вартість, а придатність грошей до виконання своїх функцій, їх «купівельна сила», на думку М. Бунге, визначає цінність грошей. Якщо учасники обміну погоджуються приймати певні грошові знаки в якості відшкодування за свій товар чи надані послуги, значить вони визнають їх загальним еквівалентом. Отже, цінність грошей – певною мірою суб'єктивна категорія, пов'язана з оцінкою та довірою осіб.

Конкретизуючи свою точку зору щодо різних засобів обміну, М. Бунге вказує: «Гроші та кредитні знаки не одне й те саме: гроші мають цінність самостійну, яка залежить від придатності їх в обігу; цінність же кредитних знаків залежить від гарантії та застрахування» [6, с. 191-192]. Наголошуючи на ролі праці як джерела багатства і добробуту, вчений пропонує «...шукати гарантії для кредитних знаків у праці та майні приватних осіб, у приватній діяльності, <...> будувати добробут і могутність суспільства на господарській діяльності приватних осіб і шукати засобів для збагачення держави у пожвавленні приватної промисловості, в пробудженні енергії праці та інших економічних сил, під впливом приватних інтересів, пов'язаних між собою взаємними вигодами» [6, с. 195].

М. Бунге розглядав гроші як важливу складову народного капіталу, адже вони слугують не лише засобом здійснення щоденних мінових угод, а й для накопичення народних заощаджень у формі вільного капіталу, що очікує на своє застосування. Цю форму вчений називає «капіталом народної заповзятливості». Гроші, призначені для споживчих витрат, спільно з тими, що задіяні на витрати промислових підприємств, складають «купівельну силу». На його думку, купівельна сила грошей залежить від кількості грошей, що витрачаються на купівлю (незалежно від призначення товарів), та кількості виробів, які можуть бути придбані за гроші; купівельна ж сила паперових грошей вимірюється їх цінністю відносно всіх інших виробів [7, с. XVII, XIX].

За своєю сутністю та механізмом впливу на процес суспільного відтворення, кредит є однією з найскладніших економічних категорій. Тому в економічній теорії протягом кількох століть ведуться дискусії

навколо питань, пов'язаних із сутністю та роллю кредиту. До XIX ст. кредит був виключно державним, тому його теоретичне дослідження зводилося до вивчення державних фінансів. М. Бунге критично оцінював погляди економістів, у творах яких кредит трактувався як функція держави: «У системі Ло державно-економічний напрям XVII і XVIII століття досяг вищого ступеня розвитку. Рушієм господарської діяльності є держава, а не приватні особи та їхні інтереси: держава надає кредит приватним особам, а не приватні особи державі; держава може замінити одні гроші іншими; приватні особи чинять державний злочин, утримуючи у себе гроші, призначені для обігу. <...> Одним словом, вчення Ло і в теорії, і на практиці є повним поглинанням приватних інтересів державними, перед якими приватні особи зовсім безправні» [4, с. 48].

Вчений не сприймав розгляду кредиту без його взаємозв'язку із процесом відтворення. Ототожнення кредиту із капіталом, багатством, надання йому рис самостійної сили, що спроможна збагатити країну, викликали гостру критику з боку М. Бунге. Дослідження механізму зв'язків кредиту з суспільним виробництвом було започатковане меркантилістами. Критично розглянувши трактування цією школою державних позик, економіст зробив висновок: «Теоретичні дослідження меркантилістів про кредит мають всі ознаки юнацького віку науки: вони проникнуті щирою вірою в чудесне, в магічну силу кредиту» [6, с. 206]. Розширення кредитування за рахунок емісії незабезпечених банкнот М. Бунге вважав не лише помилковим з наукової точки зору, а й злочинним – з практичної. Адже експансіоністський характер кредитної політики, обґрунтованої в працях Дж. Ло та Г. Маклеода, себе не виправдав.

Натомість класична школа виходила з первинності виробництва і вторинності кредиту. А. Сміт і Д. Рікардо вважали, що об'єктом кредиту є не грошовий капітал, а капітал у його речовій формі; гроші, що позичаються – це лише технічний засіб перенесення реального капіталу від одного економічного агента до іншого для використання фактичного наявного капіталу; кредит не створює капітал, він лише визначає, як цей капітал буде застосований. М. Бунге виступив послідовником класичної школи у трактуванні природи кредиту. Значний вплив на формування його поглядів на кредит мали праці Дж. Мілля та А. Вагнера.

Визначивши характер кредиту як похідний від виробництва, М. Бунге пішов далі своїх попередників. Адже класики не змогли до кінця з'ясувати різницю між позичковим і реальним капіталом: нагромадження позичкового капіталу вони розглядали лише як відображення нагромадження реального капіталу. Думки про те, що кредитний обіг має залишатись у руках держави, і що кожному рублю, випущеному державою, має відповідати рівний приріст металічного фонду, він вважав однаково хибними. При аналізі позиції А. Сміта та його послідовників, науковець зауважив: «Думка про банк, як про посередника між довірителями та кредиторами, була чужа Сміту» [6, с. 217].

Аналізуючи кредит як галузь приватнокапіталістичних відносин, що обумовлені попереднім розвитком виробництва та обміну (і, водночас, відкривають перспективи майбутнього прогресу), вчений розглядає інституційний та власне господарський аспекти. Визначаючи роль традицій, звичок, довіри та зобов'язань, закріплених юридично, як морально-правових основ кредиту, М. Бунге звертається до визначення його господарських основ – необхідності реалізації, тобто виконання умов кредитної угоди. Ж.-Б. Сей, К. Рау, Г. фон Шторх при визначенні кредиту наголошували на моральних умовах, нехтуючи господарським розрахунком та гарантією. М. Бунге вказав на обмеженість їхніх теорій, їх односторонність, що веде до «...сумнівів у дійсній корисності кредиту і хибному розумінні його сутності» [6, с. 60].

М. Бунге наголошував на особливій ролі кредиту в розвитку підприємництва, подоланні господарської рутини, промислового застою та апатії. Значення кредиту полягає в тому, – писав учений, – що «...кредит утворює поєднання обох господарських сил (праці і капіталу – В. Н.), яке найбільше сприяє їх продуктивності» [6, с. 222]. Кредитні засоби обігу, на думку М. Бунге, дають навіть більше, ніж гроші, «...сприяючи переміщенню капіталів, посиленню виробництва, нагромадженню заощаджень, зменшенню влади капіталу над працею і досягненню останньою господарської самостійності» [4, с. 7]. Під впливом цих нових понять теорія кредиту повинна була перейти з сфери державно-економічної в приватно-економічну, з області грошей і засобів обігу – в область капіталу і праці.

Кредит не тільки пробуджує господарську діяльність, примножує та підвищує продуктивну дію капіталів. М. Бунге вказав на значення грошей і кредиту в еволюції господарських систем. «Первісне нагромадження майна та утворення власності, – вважав він, – зобов'язані своїм швидким розвитком участю грошей в обігу». <...> Однак успішність заощадження залежить і від інших умів. <...> Кредитні заклади, приймаючи вклади і сплачуючи вкладникам певний відсоток, полегшують і для заможного, і для бідного корисне застосування здійснених заощаджень, скорочують час їх бездіяльності, і слугують ринком, на якому відбувається пропозиція нагромаджених капіталів... [6, с. 159]. Таким чином, М. Бунге задовго до Дж. Кейнса побачив зв'язок між заощадженням та інвестиціями і вказав на роль банківської системи у забезпеченні перетворення інертних і безплідних заощаджень у продуктивні й активні інвестиції.

Із суто ринкових позицій розглядає М. Бунге сутність, чинники та динаміку відсотка. Важливим є визначення співвідношення між попитом на капітали та їх пропозицією – одним із основних факторів розміру відсотка: «Чим сильніший запит на капітали, і чим менше вільних капіталів, що могли б задовольнити цю вимогу, тим вищі відсотки, які сплачуються, і навпаки» [6, с. 52]. Промисловий застій, вважав науковець, викликається не відсутністю вільних капіталів, оскільки процент виступає регулятором і

стимулятором їх пропозиції, а недостатністю доходів споживачів. Отже, кризові явища в економіці мають внутрішні причини, а кредит і грошовий обіг лише віддзеркалюють господарський стан справ.

Перешкоди, що ускладнюють кредитні угоди між приватними особами і сприяють утриманню відсотка на високому рівні, усуваються таким моментом у розвитку кредиту, як посередництво банкірів та кредитних закладів. Банковий білет, зазначає М. Бунге, робить у кредитних угодах переворот, подібний до заміни натурального обміну грошовим [6, с. 84]. Комерційний кредит змінює сам характер господарських відносин, надає динамізму виробництву та обміну, модернізує грошовий обіг. Засоби розрахунку між кредитором і позичальником стають універсальними, а кредит – дешевшим. Крім того, банк, як установа, переважно призначена для більш вільного і успішного розвитку промисловості, узгоджує приватновласницькі вигоди з інтересами народно-економічними.

Багато уваги приділяв М. Бунге дослідженню банківської системи, пізніше відповідні теоретичні напрацювання лягли в основу його реформаторської діяльності. У навчальному курсі «Поліційне право» професор М. Бунге характеризує банки наступним чином: «...Зосереджуючи попит і пропозицію по кредитних угодах, врівноважують ціну цієї рушійної сили промисловості, розподіляють ризик на всю сукупність угод, надають кредитним зобов'язанням більш досконалу форму і забезпечують виконання усієї сукупності таких зобов'язань» [4, с. 11]. З такого визначення сутності банків випливає, що держава не може змагатись у галузі кредиту з приватними особами так само, як і у галузі торгівлі.

Важливим є зауваження М. Бунге щодо ролі банків у економічних кризах: вони є не їх причиною, а швидше – барометром стану справ: «Гостра криза, що супроводжує їх (приватних банків) падіння, значно легше сприймається суспільством і менше шкодить народному господарству, аніж криза хронічна, що властива привілейованим банкам, які завдяки могутньому заступництву держави продовжують діяти, не виконуючи своїх зобов'язань...» [4, с. 15]. Це спостереження М. Бунге залишається актуальним і нині, адже дії уряду, спрямовані на штучне підтримання економічної стабільності, нерідко перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури.

Діяльність М. Бунге на посадах міністра фінансів (1881-1886 рр.) та голови Комітету міністрів Російської імперії (1887-1895 рр.) була спрямована на подолання феодалних пережитків, знищення кріпосництва, створення модерної системи фінансів, оподаткування та грошового обігу. Відомий український вчений М. І. Туган-Барановський вважав, що М. Бунге став істинним реформатором економічної політики саме тому, що він прийшов на посаду міністра фінансів як добросовісний учений, який був добре обізнаний з економічною наукою, економічною та фінансовою політикою Заходу [13, с. 147].

У першій половині XIX століття приватний кредит у Російській імперії існував тільки у формі банкірського промислу [7, с.156-244]. Майже всі накопичення грошових капіталів зосереджувались у казенних банках. Таким чином, засоби кредитних установ були відірвані від сфери промисловості та торгівлі. Гроші вкладників систематично запозичалися урядом на покриття бюджетних дефіцитів і використовувались для надання п'ятивідсоткових позик поміщикам під заставу населених маєтків. Водночас досвід європейських країн свідчив про значну роль кредиту в економічному прогресі. Ще у 1830-ті роки в Англії виникли десятки акціонерних депозитних банків короткострокового кредиту, перейшло до довгострокового інвестування Генеральне товариство для сприяння національній промисловості в Бельгії, у 1850-ті роки були засновані великі комерційні банки у Франції та Німеччині, що зуміли залучити капітали в індустрію. Очевидно ці явища та успішний розвиток промисловості у Західній Європі сприяли тому, що М. Бунге та інші економісти ліберального спрямування у другій половині 50-х років виступили з пропагандою переваг приватного кредиту.

Зокрема, у своїй промові в ліцеї кн. Безбородько (1849) вчений підкреслював значення кредиту для нагромадження, концентрації та раціонального використання капіталів, стимулювання розвитку продуктивних сил, підвищення доходів населення і пом'якшення соціальних суперечностей. «Кредит, допомагаючи діяльності і збереження статків продуктивних класів, – зазначав М. Бунге, – дає їм більшу господарську самостійність, примножує число осіб, що володіють нерухомою і рухомою власністю; а приватна власність є наріжним каменем громадянського порядку і цивілізації» [5, с. 142-149]. Після закінчення Кримської війни він закликав до відмови від системи казенного кредиту, мотивуючи це тим, що бюрократичний характер державних установ стримує розвиток вільного підприємництва. Державні банки, за умови їх монопольного становища, не можуть змагатися з енергією та спритністю приватного інтересу. Крім того, поєднання комерційного кредитування з численними «державними обов'язками» призводить до того, що державні банки, за словами М. Бунге, «руйнують спочатку промисловість заради підтримки фінансів, а потім не допомагають фінансам, але підтримують застій в народному господарстві» [12, с. 88].

У кредитній сфері М. Бунге спочатку надавав перевагу акціонерним банкам. У статті «Значення промислових товариств і умови їх поширення» (1858) він висловив думку про те, що акції «створюють найбільш розвинуту форму приватної власності». Акціонерні ж товариства, на його думку, це – «щасливе поєднання діяльності особистої з діяльністю суспільною». Незважаючи на деяку ідеалізацію діяльності акціонерних товариств, притаманну тогочасним поглядам вченого, М. Бунге правильно передбачив, що «поява акціонерних банківських товариств звільнила б наше виробництво від застою, духу рутини... Акціонерні банки дали б

прибуткове застосування тим засобам, для яких наш уряд ледве знаходить застосування, між тим як ми чуємо скарги на брак капіталу та кредиту» [2, ч. 1, с.16, 17; ч. 2, с. 39, 40].

Пізніше, у зв'язку зі зростанням біржового ажіотажу та розгулом банківських спекуляцій, М. Бунге переглянув свою позицію. У роки міністерської діяльності він вживав заходів для посилення урядового контролю над операціями комерційних банків заради захисту інтересів вкладників. Визнаючи необхідність регулюючого законодавства і нагляду адміністративних органів за функціонуванням приватних банків, він, в той же час вказував на небезпеку надмірної регламентації і всіляко наголошував на значенні особистої ініціативи в цій галузі народного господарства, вважаючи приватний кредит одним із найважливіших стимулів економічного життя.

Для такої аграрної країни, якою була в другій половині XIX ст. Російська імперія, успіх ринкових реформ великою мірою залежав від фінансової підтримки села, ефективної політики кредитування сільського господарства. На думку М. Бунге, вирішальну роль у цій справі мав відіграти іпотечний кредит. Вчений-реформатор наголошував, що реальними клієнтами іпотечних закладів мають стати селяни, дрібні власники: «Іпотечний кредит, – писав він, – досягає суспільного значення тоді, коли він проникає в дрібні селянські господарства» [2, ч. 2, с. 24].

Таким чином, аналіз фінансово-кредитних інститутів, здійснений у працях М. Бунге, розкриває їх роль та можливості як впливових чинників модернізації економіки на ринкових засадах, підвищення її народно-економічної продуктивності.

Як економіст-практик і державний діяч, М. Бунге виступив з програмою відновлення системи золотого монометалізму. Реалізація останньої в ході грошової реформи 1895-1897 рр. забезпечила стабілізацію грошового обігу, сприяла подальшому розвитку капіталізму в Російській імперії. Але, як вчений і послідовний дослідник закономірностей еволюції грошей та кредиту, М. Бунге не міг не бачити історичної перспективи розвитку грошового обігу. Ще у 1952 р. він писав: «Ми можемо сміливо сказати, що з часом більша частина оборотів має не лише прийняти за посередників кредитні знаки, а й стати чисто кредитними – цього вимагає природний успіх народного господарства. Не тільки у відносинах між промисловцями, але також між виробниками і споживачами, між учасниками у матеріальній та духовній діяльності обмін має стати кредитним» [6, с. 177].

Взагалі і в цілому у теорії кредиту та грошового обігу М. Бунге можна відзначити ряд аспектів, що були новаторськими:

– розглядаючи еволюцію грошово-кредитних відносин, М. Бунге спирався на поняття довіри, звички, традицій, що закріплюються правом. Отже, він запроваджував інституціональні засади в трактуванні економічних категорій, зокрема, грошей і кредиту;

– вчений запропонував новаторський підхід до визначення цінності грошей, що не спирався на трудову теорію вартості та металістичну концепцію грошового обігу; визначив роль та перспективи розвитку кредиту у його впливі на розподіл продуктивних сил (особливо капіталів), у примноженні капіталів та збільшенні доходів, у заміні монети і грошей кредитними оборотними знаками;

– він розкрив тенденції розвитку всієї грошової сфери, яка полягала не просто в обслуговуванні виробництва та обміну, а в застосуванні грошей та кредиту як капіталу, з метою їх продуктивного використання та отримання доходу. Основним суб'єктом грошових і, в тому числі, кредитних відносин в зв'язку з цим стає не держава, а приватне господарство, що функціонує на засадах вільного підприємництва і економічної доцільності.

М. Бунге по суті відкрив нову сторінку в економічній теорії та політиці, запропонувавши замість протекціонізму, як гасла утвердження капіталістичних відносин, регулювання ринку в епоху його зрілості. Важливу роль в узгодженні приватнокапіталістичних та народногосподарських інтересів він надавав банківській системі та організації кредиту.

В статтє освещаютя взгляды М. Х. Бунге на суть, тенденции и перспективы развития категорий денег и кредита. Акцентируется внимание на новаторских подходах ученого к разработке общей теории денег и практических аспектах кредитно-денежной политики в условиях становления и развития рыночных отношений.

1. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). — М. : Госфиниздат, 1958. — 288 с.
2. Бунге Н. Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. — Ч. 1; Ч. 2. — СПб., 1857-1858. — 31 с.; 49 с.
3. Бунге Н. Х. Основания политической экономии. — Киев, 1870. — 136 с.
4. Бунге Н. Х. Полицейское право: Курс лекций, чит. в Ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. — Т. 2. — Киев, 1873. — 273 с.
5. Бунге Н. Х. Речь о кредите, написанная проф. Лицея кн. Безбородко магистром Н. Х. Бунге // Акт Лицея кн. Безбородко и Нежинской гимназии, сост. 1849 г. июня 22 дня. — Киев, 1849. — 166 с.
6. Бунге Н. Х. Теория кредита. — Киев, 1852. — 310 с.
7. Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исследование народно-экономическое и финансовое с приложением проекта восстановления металлического обращения / Пер. Н. Бунге, с доп. и примеч. переводчика. — Киев, 1871. — XXIII + 392 с.
8. Горкіна Л. П. Наука і управління: феномен М. Х. Бунге // М.Бунге: Сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — С. 70-81.
9. Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручн. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Знання, 2005. — 719 с.
10. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. — К. : Либідь, 1993. — 192 с.
11. Лортикіян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Харьков : Консум, 2004. — 360 с.

12. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора. — М. : РОССПЭН, 1998. — 398 с.
13. Туган-Барановский М. И.: Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. — 1915. — № 3.
14. Туган-Барановский М. И. Экономическая наука // Энциклопед. словарь. — Т. XXVIII / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. — СПб., 1899. — С. 851-854.
15. Ущатовський Ю. В. Теорія цінності у науковій спадщині Миколи Бунге // М. Бунге: Сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — С. 119-128.

Л. П. Горкіна

ПОГЛЯДИ Д. І. ПІХНА НА ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто погляди професора Київського університету св. Володимира Д. І. Піхна (1853-1913) на роль і завдання держави у сприянні розвитку народного господарства, можливості та межі державного втручання в різні сфери і галузі економіки. Відзначається історичне і сучасне значення розробки вченим цих проблем.

«Народна праця, окрилена теоретичним і практичним знанням і облагороджена вищими ідеалами християнської моралі, являє ту могутню силу, яка долає всі перепони, дає народу і матеріальний добробут, і політичну могутність, і вищі духовні блага [підкреслено нами. — Л. Г.]» [11, с. 26]. Ці слова, написані ще 1889 р. і ніби звернені у наше сьогоднішнє, належать відомому в свій час ученому Дмитру Івановичу Піхну. Однак нині його наукова спадщина, яка є особливо багатою у галузі розробки цілого ряду проблем економічної політики держави, залишається майже не висвітленою.

Родом з Київщини, випускник (1876) та викладач (з 1876 р.) Київського університету св. Володимира, Д. Піхно у 1885 р. був відкликаний М. Х. Бунге (який на той час став міністром фінансів Російської імперії) на державну службу до С.-Петербурга. Звідти, після захисту докторської дисертації (1888), знову повернувся на економічну кафедру рідного університету і працював тут до 1902 р. Вів наукову та велику громадсько-політичну роботу. Найбільш значними його працями з економічної теорії є «Закон спроса и предложения. К теории ценности» (1886), «Основы политической экономии», вип. 1 (1890) та ін.

Особливості загальних економічних поглядів Д. Піхна, вважав його учень (один з небагатьох маржиналістів в Україні, професор того ж університету) О. Д. Білімович, роблять його «типовим представником

© Л. П. Горкіна, 2005